

Renata Deka
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Starzenie się populacji osadzonych nowym wyzwaniem dla Służby Więziennej w Polsce

The Ageing of Prisoner's Population
as a New Challenge
for the Prison Service in Poland

ABSTRAKT

Starość to szczególny etap w życiu człowieka, etap który pociąga za sobą rozliczne zmiany w funkcjonowaniu jednostki. Zmiany te dotyczą różnych obszarów życia człowieka: fizycznego, psychicznego, społecznego i rzutują na dalszą sytuację osoby. Starość, jakkolwiek dotyczy wszystkich ludzi, jest procesem zindywidualizowanym i u każdego przebiega w odmienny sposób. Sposób ten stanowi konsekwencję dotychczasowego życia i aktywności jednostki, przy czym warunkowany jest przez pojawiające się czynniki dodatkowe, jak np. choroby. Mając na uwadze, że osoby w wieku starszym stanowią niezwykle cenny element społeczeństwa, konieczne staje się udzielenie im wsparcia i pomocy w prowadzeniu godnego życia. Wspomniane wsparcie okazuje się szczególnie istotne w odniesieniu do seniorów odbywających kary pozbawienia wolności. Grupa ta, choć rosnąca w sposób najbardziej dynamiczny jeżeli chodzi o populację więźniów, z reguły jest marginalizowana i pomijana w przypadku tworzenia programów penitencjarnych czy opracowywania metod pracy z osadzonymi.

SŁOWA KLUCZOWE

starość, więźniowie, resocjalizacja, praca z osadzonymi seniorami, Służba Więzienna

KEYWORDS

old age, prisoners, social rehabilitation, work with elderly prisoners, Prison Service

SPI Vol. 21, 2018/1
ISSN 2450-5358
e-ISSN 2450-5366
DOI: 10.12775/SPI.2018.1.005
Nadesłano: 30.12.2017
Zaakceptowano: 10.03.2018

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie sytuacji skazanych w wieku senioralnym. W kolejnych częściach tekstu zostały omówione zróżnicowanie społeczności więźniów seniorów oraz przebieg procesu starzenia się w warunkach izolacji. Całość zamykają sugestie dotyczące pracy z osobami w wieku starszym.

ABSTRACT

Old age is a special stage in a person's life, one that involves numerous changes in people's functioning. These changes concern various areas of human life: physical, mental and social, and affect the future situation of the person. Old age, even though it affects all people, is an individualized process and proceeds it in a different way. It is a consequence of the current life and activity of the individual, but is conditioned by emerging additional factors, such as diseases. Elderly people are an extremely valuable element of society, which is why it becomes necessary to support them and help them lead a dignified life. This support becomes particularly important in relation to seniors serving sentences of imprisonment. This group, although growing in the most dynamic way in the prisoner population, is usually marginalised and overlooked in the case of creating penitentiary programmes or developing methods of working with prisoners.

The purpose of this article is to show the situation of senior age convicts. In the following parts of the text, the diversity of the senior prisoners' community and the course of the aging process in the conditions of isolation were discussed. The paper closes with indications and postulates about working with elderly people.

Wprowadzenie

Wiek XXI to bez wątpienia czas niezwykle silnych i szybkich przemian społeczno-kulturalnych. Do tych przemian z pewnością zaliczyć należy zmiany demograficzne, w tym zwłaszcza starzenie się społeczeństwa i depopulację. Ten niebezpieczny trend potwierdzają dane statystyczne, z których wynika, że w 2008 roku osoby w wieku 65+ stanowiły 17,1% populacji świata, natomiast do 2060

roku ich odsetek wzrośnie do 30%¹. Ponadto, zgodnie z przewidywaniami, w krajach wysoko rozwiniętych w 2050 roku liczba osób w wieku 60+ pierwszy raz w historii przewyższy liczbę dzieci i młodzieży do lat 15².

Starzenie się ludności nie jest więc problemem wybranych państw czy regionów, ale raczej ogólnoswiatową tendencją, dotykającą także Polskę. Dane zebrane przez Główny Urząd Statystyczny (GUS) wyraźnie wskazują, że w przeciągu ostatniego dwudziestopięcioletnia obserwujemy w Polsce widoczny proces starzenia się ludności, będący z jednej strony konsekwencją wydłużenia życia, z drugiej natomiast niskiego poziomu dzietności, pogłębiany dodatkowo przez zwiększoną emigrację ludzi młodych³. Z wyliczeń GUS-u wynika, że w latach 1989–2013 liczba osób w wieku 65+ wzrosła w Polsce o niemal 1,9 mln, zwiększając tym samym swój udział w ogólnej populacji z 10% w 1989 roku do 14,7% w roku 2013 (podkreślić należy jednocześnie, że w obrębie tej grupy najwidoczniejszy przyrost nastąpił w podgrupie 80+, która to uległa niemalże podwojeniu – możemy tu zatem mówić o zjawisku tzw. podwójnego starzenia⁴). Niestety, tendencja do starzenia się polskiego społeczeństwa nie stanowi zjawiska przejściowego, a wręcz przeciwnie – na podstawie prognoz do 2050 roku należy przypuszczać, że odsetek ludzi starszych zwiększy się o około 19 p. proc. w miastach oraz o 16,8 p. proc. na wsi (co za tym idzie, udział osób starszych w ogólnej liczbie ludności obszarów wiejskich przekroczy 30%, natomiast w miastach będzie oscylował w okolicach 35%)⁵. Pomimo że Polska nadal postrzegana jest jako

¹ Bank Światowy, *Life expectancy at birth, total (years)*, 2013, <<http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN>> [dostęp: 23.10.2017].

² *World Population Policies 2009*, <http://www.un.org/esa/population/publications/wpp2009/Publication_complete.pdf> [dostęp: 23.02.2017].

³ Główny Urząd Statystyczny, *Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencje starzenia się ludności Polski w świetle prognozy na lata 2014–2050*, Warszawa 2014, <<http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/sytuacja-demograficzna-osob-starszych-i-konsekwencje-starzenia-sie-ludnoscipolski-w-swietle-prognozy-na-lata-2014-2050,18,1.html>> [dostęp: 24.10.2017].

⁴ Z. Szarota, *Spoleczno-demograficzne aspekty starzenia się społeczeństwa*, w: *Starość. Między diagnozą a działaniem*, red. R.J. Kijak, Z. Szarota, Warszawa 2013, s. 11.

⁵ Główny Urząd Statystyczny, *Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencje starzenia się ludności Polski w świetle prognozy na lata 2014–2050*, dz. cyt.

kraj młody demograficznie, do 2060 roku sytuacja ta ulegnie zmianie, a Polacy (zaraz po Słowacji) staną się najstarszym demograficznie narodem w Europie⁶.

Zmiany demograficzne zachodzące w społeczeństwie znajdują swoje odzwierciedlenie także w populacji osób pozbawionych wolności, w której coraz częściej obecne są także osoby starsze. Problem ten, podobnie jak kwestia starzenia się społeczeństwa, zdaje się stanowić coraz większe wyzwanie dla systemów penitencjarnych różnych państw świata, jak chociażby Stanów Zjednoczonych⁷, Australii⁸, Japonii, Niemiec czy Wielkiej Brytanii⁹. W Wielkiej Brytanii można wręcz mówić o dramatycznym wzroście odsetka skazanych w podeszłym wieku – w przeciągu ostatniego piętnastolecia potrojeniu uległa liczba więźniów w wieku 60+, odnotowano wzrost liczby skazanych powyżej 90. roku życia, a nawet doszło do sytuacji, że karę pozbawienia wolności odbywa przeszło stuletni osadzony¹⁰. Założyć należy jednocześnie, że skazani w wieku 60–69 lat stanowią najszybciej rosnącą grupę w populacji więziennej, a tuż za tą grupą skazanych znajdują się osadzeni w przedziale wiekowym 50–59 lat. Co więcej, wszystkie prognozy jednoznacznie wskazują, że w najbliższych latach nie należy się spodziewać spowolnienia tej negatywnej tendencji, a wręcz przeciwnie, jej dalszej intensyfikacji¹¹. Problem starzenia się populacji osób odbywających kary pozbawienia wolności coraz częściej dotyczy również polskich zakładów karnych. Zebrane

⁶ Por. P. Błędowski, *Starzenie się jako problem społeczny. Perspektywy demograficznego starzenia się ludności Polski do roku 2035*, w: *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce*, red. A. Mossakowska, A. Węcek, P. Błędowski, Poznań 2012, s. 12–15.

⁷ *More Prisoners Die of Old Age Behind Bars*, <<https://californiahealthline.org/news/more-prisoners-die-of-old-age-behind-bars/>> [dostęp: 18.09.2017].

⁸ Por. S. Baidawi, S. Turner, C. Trotter, C. Browning, P. Collier, D. O'Connor, R. Sheehan, *Older Prisoners – A Challenge for Australian Corrections*, „Trends & Issues in Crime and Criminal Justice” 2011, nr 426.

⁹ *Why Older Offenders?*, <<http://www.recoop.org.uk/pages/resources/>> [dostęp: 10.09.2017].

¹⁰ „Buried alive”: the old men stuck in Britain's prisons, <<https://www.theguardian.com/news/2017/jun/20/buried-alive-the-old-men-stuck-in-britains-prisons>> [dostęp: 12.07.2017].

¹¹ *Prisons taking role of care homes and hospices as older population soars*, <<https://www.theguardian.com/society/2017/jun/20/prisons-taking-role-of-care-homes-and-hospices-as-older-population-soars>> [dostęp: 15.08.2017].

przez Centralny Zarząd Służby Więziennej dane pokazują, że skazani w wieku 60+ stanowią blisko 3,6% populacji, natomiast osadzeni w wieku 52–60 lat nieco ponad 8,9% tejże populacji¹². Co więcej, populacja więźniów seniorów stanowi najszybciej rosnącą grupę wśród wszystkich osadzonych – jeszcze w roku 2004 skazani w wieku senioralnym stanowili 0,6% wszystkich osadzonych, natomiast w 2014 roku ich liczebność wzrosła do 1,4% całej więziennej populacji¹³. Tak dynamiczny wzrost liczebności tej grupy skazanych stwarza konieczność szerszego zajęcia się tą generacją.

Starość – nieodłączny etap ludzkiego życia

Starzenie się to proces nieodzownie wpisany w ludzkie istnienie, dlatego też starość możemy uznać za naturalny etap życia.

Starość jest to nieunikniony efekt procesu starzenia się, w którym kolejno następujące zmiany biologiczne, psychiczne i społeczne zaczynają oddziaływać względem siebie synergicznie, prowadząc do naruszenia równowagi biologicznej i psychicznej, bez możliwości przeciwdziałania temu¹⁴.

Starość (określana inaczej mianem jesieni życia, trzeciego wieku życia czy późnej dorosłości¹⁵) stanowi zatem jedną z faz rozwojowych człowieka, w której zmiany o charakterze regresywnym zdecydowanie dominują nad progresywnymi, co nie oznacza jednak, że niemożliwe jest zdobywanie nowej wiedzy i umiejętności, nawyków, doskonalenie siebie¹⁶. Pomimo że starość stanowi naturalny element życia każdego człowieka, ma charakter jednostkowy i u poszczególnych ludzi przebiega w różny sposób, co nastęrcza trudności z określeniem progu, kiedy się zaczyna:

¹² Służba Więzienna, *Statystyki – Luty 2017 r.*, <<http://www.sw.gov.pl/assets/63/29/05/3846f59d6806badbc2c3ba20f4c90d62fe7bf73b.pdf>> [dostęp: 12.11.2017].

¹³ A. Jaworska, *Resocjalizacja osadzonych w wieku senioralnym*, w: *Psychologia emicjarna*, red. M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska, Warszawa 2016, s. 232.

¹⁴ A.A. Zych, *Leksykon gerontologii*, Kraków 2007, s. 163.

¹⁵ A.A. Zych, *Słownik gerontologii społecznej*, Warszawa 2001, s. 202.

¹⁶ A.A. Zych, *Człowiek wobec starości. Szkice z gerontologii społecznej*, Warszawa 1995, s. 40–41.

[...] starość niepodlegająca regułom, zależy bowiem od poprzednich faz, dzieciństwa, młodości i dorosłości, a te były odmienne. Trudno stwierdzić, kiedy starość się rozpoczyna jako zjawisko podlegające samoocenie, własnej świadomości¹⁷.

Jednak za Światową Organizacją Zdrowia (WHO) za początek starości przyjęć można 60 rok życia (większość klasyfikacji amerykańskich uznaje za moment graniczny 65 rok życia)¹⁸. Dodatkowo eksperci WHO dokonali podziału wieku starszego, wyróżniając następujące jego fazy:

- wiek podeszły (tzw. wczesna starość): 60–75 lat;
- wiek starczy (tzw. późna starość): 75–90 lat;
- wiek sędziwy (tzw. długowieczność): powyżej 90 lat¹⁹.

Wyznaczona przez WHO granica ma oczywiście charakter umowny, bowiem jak już zaznaczono, proces starzenia się przebiega u ludzi w sposób zindywidualizowany, zależny od ich uprzedniego sposobu życia, aktywności i wielu innych czynników:

Zakładając, że ludzie starzy nie stanowią jednolitej grupy ze względu na swoją sprawność fizyczną czy psychiczną, a także stan zdrowia czy sytuację społeczno-ekonomiczną, można wyodrębnić znaczące cechy charakterystyczne dla występujących po sobie faz starości. Ludzie starzy, żyjąc w różnych środowiskach, klimatach, kulturach, posiadają różne predyspozycje genetyczne, różny styl życia i jego poziom. W tym przypadku, jeżeli nawet należą do tej samej grupy wiekowej (wiek kalendarzowy), to ich wiek funkcjonalny może się różnić, chociażby w przedziale kilkudziesięciu lat²⁰.

Mając na uwadze zróżnicowanie procesu starzenia, należy jednak podejmować próby wskazania cech wspólnych, typowych dla starości. Zmiany w funkcjonowaniu starzejącego się człowieka dotyczą zwykle:

¹⁷ O. Czerniawska, *Starość wczoraj, dziś i jutro*, w: *Ludzie starsi w trzecim tysiącleciu. Szanse, nadzieje, potrzeby*, red. W. Wnuk, Wrocław 2002, s. 11.

¹⁸ W. Sinkiewicz, *Serce w wieku podeszłym. Odrębności czynnościowe*, <<http://kardiologia.biziel.pl/e14.pdf>> [dostęp: 25.11.2017].

¹⁹ T.B. Kulik, M. Janiszewska, E. Piróg, A. Pacian, A. Stefanowicz, D. Żołnierczuk-Kieliszek, J. Pacian, *Sytuacja zdrowotna osób starszych w Polsce i innych krajach europejskich*, „Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu” 2011, t. 17, nr 2, s. 91.

²⁰ S. Mihilewicz, E. Mihilewicz, *Przejawy starości. Zjawisko aktywności, samotności i osamotnienia*, w: *Schola gerontologia*, red. P. Mühlpachr, Brno 2005, s. 225.

- spadku wydolności organizmu oraz osłabienia sił immunologicznych i różnego stopnia zmian chorobowych;
- utraty mobilności;
- ograniczenia zdolności przystosowania się do zmian;
- samotności;
- korzystania z pomocy innych;
- funkcjonowania na marginesie życia społecznego²¹.

Zmiany zachodzące w życiu seniora obejmują więc trzy główne obszary: fizyczny, psychiczny i społeczny. Obszary te pozostają ze sobą w widocznej korelacji. I tak np. stan zdrowia w wyraźny sposób rzutuje na psychikę ludzi w starszym wieku:

Wiedza o fizjologicznych mechanizmach starzenia się i towarzyszących temu zjawiskach patologicznych, o warunkach sprzyjających utrzymaniu dobrego zdrowia i wydłużaniu ludzkiego życia, ułatwia człowiekowi przygotowanie się do tych zmian, a w konsekwencji lepszą adaptację do starości. To z kolei stanowi element profilaktyki patologii życia społecznego ludzi starych²².

Cechą charakterystyczną dla trzeciego wieku jest dokonywanie bilansu życia, czyli refleksji nad tym, co minione. Bilans to rozliczenie z samym sobą z poniesionych porażek i odniesionych sukcesów, to próba znalezienia odpowiedzi na pytanie: „Czy dotychczasowe życie przebiegło w sposób dający satysfakcję i zadowolenie”, a jeżeli nie, to co poszło w nim nie tak? Wynik bilansu rzutuje na postawę jednostki wobec dalszego życia i starości. W zależności od wyniku może prowadzić do akceptacji starości, skłonić do zmiany, tak by pozostała część życia przebiegała w sposób satysfakcjonujący bądź też przyczynić się do pogorszenia stanu zdrowia i nasilenia odczuwanych dolegliwości²³.

Żyjący coraz dłużej seniorzy stanowią istotny element współczesnych społeczeństw, a ich aktywność, posiadana wiedza i doświadczenie

²¹ Por. J. Piotrowski, *Miejsce człowieka starego w rodzinie i społeczeństwie*, Warszawa 1973, s. 38.

²² M. Pakuła, *Edukacja jako czynnik poprawy jakości życia osób starszych*, „Edukacja Dorosłych” 1996, nr 3, s. 125.

²³ P. Izdebski, A. Polak, *Bilans życia i poczucie koherencji osób starszych w zależności od ich aktualnej sytuacji życiowej*, „Gerontologia Polska” 2005, t. 13, nr 3, s. 188–194.

mogą być niezwykle cenne²⁴. By było to możliwe, niezbędne jest zachowanie przez seniorów właściwego zdrowia przez jak najdłuższy czas. W związku z powyższym, nie tylko oni sami, ale i całe społeczeństwo powinno podejmować trud i działania, które umożliwią im zachowanie dobrostanu. Konieczne staje się zatem udzielanie im niezbędnego wsparcia (w różnej formie i czasie) oraz zapewnienie odpowiednich warunków bytowych²⁵. Nie wszyscy seniorzy postrzegani są jednak jako zasób społeczeństwa i mają możliwość korzystania z pomocy społecznej. Jedną z takich grup są seniorzy przebywający w warunkach izolacji więziennej.

Zróżnicowanie społeczności skazanych seniorów

Więźniowie seniorzy przebywający w polskich zakładach karnych stanowią grupę bardzo zróżnicowaną²⁶. Można wyróżnić wśród nich:

- osoby, które jeszcze w okresie młodości zostały osadzone na długoletnie bądź dożywotnie wyroki, co za tym idzie zdecydowaną większość swojego życia spędziły w warunkach izolacji penitencjarniej, bez pobytów na wolności;
- wielokrotnych recydywistów, w przypadku których odbywanie kolejnych wyroków przerywane było okresami wolności, w czasie których dokonywali dalszych przestępstw;
- osoby, które dopiero w wieku senioralnym zostały osadzone po raz pierwszy²⁷.

²⁴ Por. Jan Paweł II, *List do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, <https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_starzych_01101999.html> [dostęp: 12.12.2017].

²⁵ Por. A. Gutowska, *(Nie)pełnosprawna starość – przyczyn, uwarunkowania, wsparcie*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej” 2015, nr 8, s. 11–13.

²⁶ A. Jaworska, *Resocjalizacja osadzonych w wieku senioralnym*, dz. cyt., s. 233.

²⁷ Podobnej klasyfikacji więźniów w wieku senioralnym dokonuje się w europejskich systemach penitencjarnych. Raport na temat sytuacji seniorów w więzieniach Wielkiej Brytanii, przygotowany przez Neila Cornisha, Kimmetta Edgara, Alexa Hewsona i Stuarta Ware’a wskazuje na cztery grupy, do których przyporządkować można skazanych seniorów: pierwszy raz skazanych – z długim wyrokiem, pierwszy raz skazanych – z krótkim wyrokiem, recydywistów penitencjarnych, doświadczających pobytu na wolności pomiędzy kolejnymi pobytami w izolacji oraz skazanych na kary długoletnie/dożywocie, którzy zestarzelili się podczas pobytu w zakładzie karnym. Zob.

Przestępstwa, za które karę odbywają w Polsce seniorzy są wielokrotnie znacznie poważniejsze, niż te dokonywane przez osoby młodsze. Większość z nich odbywa kary długoterminowe, zasądzone na mocy Kodeksu karnego z 1997 roku, aczkolwiek część seniorów przebywających w jednostkach penitencjarnych została skazana jeszcze na mocy Kodeksu karnego z 1969 roku. Wśród czynów popełnianych przez osoby starsze wyróżnić można przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu (znęcanie się, spowodowanie negatywnych skutków zdrowotnych u ofiary, jak również zabójstwo), przestępstwa przeciwko mieniu (kradzież, kradzież z włamaniem, przywłaszczenie, oszustwo, uszkodzenie rzeczy, paserstwo), przestępstwa przeciwko bezpieczeństwu komunikacyjnemu (spowodowanie wypadku drogowego)²⁸. Wiele przestępstw popełnianych przez seniorów ma miejsce pod wpływem alkoholu, od którego uzależniona jest znaczna część z nich.

Zróżnicowanie skazanych seniorów pod względem płci wypada znacząco na niekorzyść mężczyzn, jednakże w ostatnich latach dane statystyczne pozwalają zaobserwować wzrost liczby skazanych kobiet w wieku senioralnym. Mężczyźni z reguły przebywają z zakładach karnych typu zamkniętego, ewentualnie półotwartego, odbywając karę głównie w systemie zwykłym. Seniorki umieszczane są najczęściej w zakładach karnych typu półotwartego, a dominującym systemem odbywania kary jest system programowanego oddziaływania (w dalszej kolejności zwykły i terapeutyczny)²⁹. Większość skazanych mężczyzn nie podlega zatem oddziaływaniom penitencjarnym, mimo że zasadniczy cel pobytu w zakładzie karnym stanowi resocjalizacja i przygotowanie skazanego do zgodnego z normami funkcjonowania w środowisku społecznym po opuszczeniu placówki. W przypadku więźniów seniorów pojawia się przypuszczenie, że pożądane zmiany nastąpić mogą pod wpływem procesów starzenia się:

Tego rodzaju zmiana może nastąpić na skutek określonych przemyśleń i doznań osobistych bez celowej interwencji korekcyjnej więźnia albo zindywidualizowanego oddziaływania psychokorekcyjnego, co tradycyjnie nazywa się resocjalizacją. Może to postępować wraz z procesem

N. Cornish, K. Edgar, A. Hewson, S. Ware, *Social care or systematic neglect? Older people on release from prison*, London 2016, s. 4.

²⁸ S. Grzesiak, *Człowiek stary w placówce penitencjarnej*, w: *Resocjalizacja. Zagadnienia prawne, społeczne, metodyczne*, red. A. Jaworska, Kraków 2009, s. 251.

²⁹ Tamże, s. 254.

starzenia się, kiedy to u skazanego, podobnie jak u każdego człowieka, następuje ogólny spadek vitalności, co K. Kowaluk określił mianem resocjalizacji przez uwiad starczy³⁰.

Starość postrzegana jest jako okres prowadzący do spadku „gotowości do podejmowania działań trudnych, ryzykownych, niebezpiecznych itp.”³¹, co jednak nie zwalnia personelu penitencjarnego z obowiązku pracy z tą kategorią skazanych.

Proces starzenia się w warunkach zakładu karnego

Starzenie się, zarówno na wolności, jak i w warunkach zakładu karnego przebiega w sposób zindywidualizowany, co powoduje, że wiek kalendarzowy nie zawsze pokrywa się z wiekiem biologicznym, psychologicznym czy społecznym. Na tempo procesów starzenia się mają ponadto wpływ liczne czynniki, jak chociażby środowisko życia, aktywność własna czy troska o zachowanie sprawności i sił vitalnych. Biorąc pod uwagę, że warunki stwarzane przez placówki penitencjarne nie sprzyjają spowolnieniu zachodzących zmian, należy mieć świadomość, że wiek biologiczny wielokrotnych skazanych, którzy znaczną część życia spędzili w izolacji penitencjarnej, przewyższa czasami nawet o 10 lat wiek osób przebywających na wolności, co powoduje, że 60-letni skazany postrzegany jest często jako znacznie starszy³². Jaka jest zatem dolna granica starości w więziennych warunkach? W polskim systemie więziennym, zgodnie z wytycznymi WHO odnośnie do starości, za dolną granicę uznaje się 60 rok życia. Nie jest to jednak reguła obowiązująca na całym świecie, dlatego wyznaczanie wieku, od którego skazanego uznaje się za starego przebiega w różny sposób w różnych krajach, a czasami nawet w różnych stanach w obrębie jednego państwa, czego najlepszym przykładem są Stany Zjednoczone (w stanie Ohio za dolną granicę uznaje wiek 50 lat, w Minnesocie – 55, a w Kolorado – 65 lat)³³.

³⁰ H. Machel, *Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej – casus polski. Studium penitencjarno-pedagogiczne*, Kraków 2006, s. 113.

³¹ Tamże, s. 223.

³² A. Jaworska, *Resocjalizacja osadzonych w wieku senioralnym*, dz. cyt., s. 232.

³³ Tamże.

Proces starzenia pociąga za sobą zmiany w różnych obszarach funkcjonowania jednostki, wydaje się jednak, że najłatwiej zauważalne są te dotyczące sfery biologicznej. Problemy skazanych seniorów w tym zakresie obejmują przede wszystkim choroby przewlekłe oraz niedołęstwo. Do najczęstszych chorób przewlekłych u więźniów w starszym wieku zalicza się: nadciśnienie tętnicze, chorobę wrzodową żołądka, choroby prostaty, choroby serca, zapalenie wsierdza, cukrzycę, zapalenie wątroby typu C, nowotwory czy gruźlicę³⁴. Wśród identyfikowanych problemów osadzonych seniorów wskazać należy trudności związane z wykonywaniem codziennych czynności, jak chociażby poruszaniem się, co ogranicza, a wielokrotnie całkowicie uniemożliwia korzystanie z biblioteki czy oferowanych zajęć sportowych. Więźniowie, w przeciwieństwie do ich rówieśników na wolności, nie mają także możliwości korzystania z ułatwień, np. wózków do chodzenia, pomocy w spożywaniu posiłków oraz dostosowania celi i łóżek do ich indywidualnych potrzeb. W przypadku skazanych należy mieć również na uwadze, że poziom ich funkcjonowania stanowi następstwo wcześniejszych doświadczeń i prowadzonego stylu życia: korzystania z używek, substancji psychoaktywnych, niewłaściwego odżywiania czy podejmowania zachowań ryzykownych³⁵.

Psychiczny wymiar starzenia wydaje się korespondować w sposób widoczny z wymiarem społecznym, zaś za główny problem w tej sferze uznać należy samotność. Pobyt w warunkach przymusowej izolacji znacząco przyczynia się do ograniczenia kontaktów społecznych, które niezbędne są do prawidłowego funkcjonowania jednostki:

[...] nikt z nas nie jest samotną wyspą, każdy z nas potrzebuje obecności drugiego człowieka, nie tylko ze względu na brak samowystarczalności, ale z uwagi na konieczność kontaktu z innymi dla zbudowania wewnętrznego, obiektywnego obrazu samych siebie³⁶.

Jednocześnie skazani seniorzy mają znacznie ograniczone możliwości utrzymywania kontaktów z innymi przedstawicielami świata „wolnościowego”, co więcej, przez społeczeństwo są spychani na margines

³⁴ Tamże, s. 233.

³⁵ Por. S. Grzesiak, *Praca penitencjarna z więźniami seniorami*, Wrocław 2013, s. 62–64.

³⁶ A.A. Zych, *Człowiek wobec starości. Szkice z gerontologii społecznej*, dz. cyt., s. 62.

życia społecznego. Ludzie wolni nie są zainteresowani utrzymywaniem relacji z osobami pozbawionymi wolności, a już szczególnie ze skazanymi seniorami, których z reguły postrzega się jako dodatkowe obciążenie dla społeczeństwa. W przypadku więźniów w wieku starszym możemy zatem mówić o podwójnym naznaczeniu społecznym, po pierwsze z powodu ich wieku (starości), po drugie z racji bycia przestępcą³⁷. Zmiany wynikające ze starości przekładają się także na sytuację, pozycję seniorów wśród innych skazanych. Obniżenie sprawności prowadzi z reguły do degradacji w środowisku więźniów, w którym decydującą rolę odgrywa siła i sprawność, co sprawia że wielu seniorów odczuwa także lęk przed młodszymi współosadzonymi. W rezultacie następuje u nich

[...] ograniczenie liczby stosunków z ludźmi do najbliższego otoczenia, poprzez sukcesywne pozbywanie się przez osoby starsze ról, odchodzenie od wcześniej przyjętych i realizowanych form aktywności (duchowej, umysłowej, fizycznej) oraz stopniowe lub zdecydowane izolowanie się od szerszego otoczenia³⁸.

Na jakość psychospołecznego funkcjonowania skazanych seniorów niebagatelny wpływ ma utrzymywanie kontaktów z rodziną. Z reguły kontakty te odbywają się dzięki więziennym widzeniom, korespondencji i rozmowom telefonicznym, stosunkowo rzadko skazani korzystają z przepustek³⁹. Posiadanie rodziny nie stanowi jednak reguły w przypadku więźniów w starszym wieku – niektórzy z nich albo nigdy jej nie założyli, albo też na skutek pobytów w zakładzie doświadczyli ich rozpadu, bądź z powodu choroby i śmierci stracili osoby im najbliższe (najczęściej matki i rodzeństwo), a z młodszymi pokoleniami nie mają kontaktu⁴⁰. Powyżej omówione trudności

³⁷ Por. S. Grzesiak, *Seniorzy w jednostkach penitencjarnych w sytuacji naznaczenia społecznego*, w: *Spoleczne i resocjalizacyjne asumpcy ludzkiego bycia*, red. S. Przybyliński, D. Wajsprych, Olsztyn 2009, s. 361–378.

³⁸ A. Tokaj, *U progu starości (studium socjopedagogiczne)*, Poznań 2000, s. 35.

³⁹ A. Nawój-Śleszyński, *Problemy indywidualizacji wykonywania kary pozbawienia wolności wobec więźniów w wieku senioralnym*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2014, nr 83, s. 109.

⁴⁰ Por.: S. Omolade, *The needs and characteristics of older prisoners: Results from the Surveying Prisoner Crime Reduction (SPCR) survey*, <https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/368177/needs-older-prisoners-spcr-survey.pdf> [dostęp: 11.12.2017]; House of Commons Justice Committee, *Older prisoners. Fifth Report of Session 2013–14*,

w znaczący sposób rzutują na sposób psychospołecznego funkcjonowania skazanych seniorów, wywołując u nich poczucie opuszczenia i bycia niepotrzebnym, a niejednokrotnie obawy związane z perspektywą śmierci w zakładzie karnym⁴¹. Połączone z negatywnym bilansem życia i niezrealizowanymi planami, wywołują poczucie egzystencjalnej pustki, prowadząc w efekcie do dalszego izolowania się i wycofywania z wszelkiej aktywności⁴².

Praca z więźniami seniorami

Pomimo że liczba skazanych seniorów wzrasta z roku na rok, w ogólnej populacji osób pozbawionych wolności stanowią oni nadal grupę marginalizowaną. Ponadto, zgodnie z polityką penitencjarną wobec więźniów w wieku starszym, seniorów rozmieszcza się w niewielkich grupach (kilku-, ewentualnie kilkunastoosobowych) w zakładach karnych całego kraju, co powoduje, że często są oni pomijani i nie przygotowuje się programów penitencjarnych adekwatnych do ich potrzeb i możliwości (choć oczywiście zdarzają się wyjątki, jak np. program „Feniks” realizowany przez Zakład Karny w Tarnowie, w ramach którego osadzeni mają możliwość zapoznać się z chorobami typowymi dla ich wieku, uzyskać informacje na temat dostępnych form wsparcia czy zatrudnienia)⁴³. Zakłady karne zaspokajają co prawda podstawowe potrzeby (wyżywienia, ochrony zdrowia) więźniów w wieku starszym, pomijają jednak potrzeby szczególnie uwydatniające się w tym okresie życia – potrzebę bezpieczeństwa emocjonalnego, przynależności, życzliwości, uznania czy bycia potrzebnym.

Starzenie się w naturalny sposób pociąga za sobą ograniczenie aktywności przestępczej (z tego też powodu seniorzy w zakładach

<<https://www.parliament.uk/documents/commons-committees/justice/older-prisoners.pdf>> [dostęp: 12.12.2017].

⁴¹ Por. *More Prisoners Die of Old Age Behind Bars*, <<https://californiahealthline.org/news/more-prisoners-die-of-old-age-behind-bars/>> [dostęp: 12.12.2017].

⁴² A. Jaworska, *Resocjalizacja osadzonych w wieku senioralnym*, dz. cyt., s. 235.

⁴³ *Tarnów: mają specjalny program dla więźniów w podeszłym wieku*, <http://www.rynekseniora.pl/polityka_senioralna/104/tarnow_maja_specjalny_program_dla_wiezniov_w_podeszlym_wieku,6085.html> [dostęp: 27.02.2017].

karnych często postrzegani są jako „lepsi osadzeni” – jako ci, którzy nie sprawiają problemów, właściwie się zachowują, nie prezentują niepożądanych postaw itp.), nie powinno być jednak utożsamiane z końcem jakiegokolwiek aktywności. Wręcz przeciwnie, wydaje się, że okres ten stwarza niepowtarzalną okazję do zmiany dotychczasowych postaw więźniów w wieku senioralnym na takie, które zyskałyby akceptację społeczną⁴⁴. Warunkiem niezbędnym do zaistnienia społecznie pożądanej zmiany jest przeprowadzenie bilansu życia i uświadomienie seniorowi, że starość to naturalny etap w życiu, dlatego należy ją traktować nie jako koniec egzystencji, lecz jako „drogę ku życiu”⁴⁵, która nadaje sens próbom zmiany siebie. Zadanie to trudno jednak zrealizować w warunkach zakładu karnego, które nie sprzyjają prowadzeniu oddziaływań korekcyjnych, zwłaszcza że pracownicy Służby Więziennej nie są też do tego w adekwatny sposób przygotowani (np. zagadnienia pracy z seniorami nie zostały ujęte w module szkoleniowym funkcjonariuszy)⁴⁶. Z badań przeprowadzonych przez Sławomira Grzesiaka wynika, że praca penitencjarna z osadzonymi w wieku senioralnym przyjmuje bardziej postać pomocy i opieki (głównie z uwagi na ich stan zdrowia) aniżeli oddziaływań o charakterze wychowawczo-korekcyjnym. Wychowawcy przywiązują większą wagę do odpowiedniego rozlokowania seniorów w celi (konieczny jest odpowiedni dobór współosadzonych, tak by starsi więźniowie nie stali się obiektem kpin i wyzwisk ze strony młodszych kolegów) oraz do zapewnienia seniorom bezpieczeństwa przed wyzyskiwaniem i zastraszaniem (seniorzy stanowią tę grupę, która dysponuje środkami finansowymi z tytułu posiadanych rent czy emerytur i z tego powodu stają się często ofiarami napaści ze strony innych więźniów). Praca z seniorami okazuje się bardziej czasochłonna od pracy z innymi osadzonymi (jest to konsekwencja wielokrotnego tłumaczenia pewnych kwestii, pomocy w przygotowaniu pism, podań itp.), wymaga też od wychowawców więcej cierpliwości, zrozumienia i zainteresowania zarówno seniorem, jak i jego potrzebami. Seniorzy, jakkolwiek sprawiają mniej problemów wychowawczych, ponieważ

⁴⁴ Por. S. Grzesiak, *Człowiek stary w placówce penitencjarnej*, dz. cyt., s. 255.

⁴⁵ Por. W. Tłokiński, *Słowo wstępne*, w: *Wypełnianie starości – trening ku życiu*, red. M. Krawczyński, Gdańsk 1997, s. 7–10.

⁴⁶ Centralny Ośrodek Służby Więziennej, *Szkolenie zawodowe*, <<https://www.coss.w.pl/szkolenie-zawodowe,41,1.html>> [dostęp: 12.12.2017].

są mniej konfliktowi i mniej roszczeniowi, są znacznie bardziej oporni i mniej podatni na oddziaływania wychowawcze czy korekcyjne. Ze względu na ukształtowaną osobowość, niewiele chcą robić, nie chcą też zmieniać swoich przyzwyczajzeń ani angażować się w proponowane im projekty (w myśl zasady „starych drzew się nie przesadza”). Co więcej, wielokrotnie są bezkrytyczni wobec siebie i swoich zachowań, czują się skrzywdzeni przez system, dlatego wycofują się z aktywności i niezwykle trudno zachęcić ich do udziału w jakichkolwiek projektach. Czynnikiem negatywnie rzutującym na aktywność skazanych seniorów są również zły stan zdrowia, mała sprawność fizyczna i intelektualna oraz uboga oferta programów i warsztatów skierowanych specjalnie do nich, takich jak: terapia uzależnień, profilaktyka alkoholowa, zajęcia dla pijanych kierowców, sprawców przemocy w rodzinie, projekty re-adaptacyjne mające podnieść ich kompetencje i ułatwić radzenie sobie po opuszczeniu zakładu. Inny problem negatywnie oddziałujący na pracę z seniorami stanowi krótka perspektywa ich życia – wielu z nich obawia się, że nie zdąży opuścić zakładu przed końcem swoich dni i z tego powodu nie podejmuje jakiegokolwiek aktywności, bowiem nie dostrzega w niej żadnego sensu.

Powyższe utrudnienia znacznie ograniczają dostępne sposoby oddziaływania na seniorów, a w praktyce powodują ich sprowadzenie głównie do formy rozmów wychowawczych. Ta forma oddziaływania obwarowana jest również pewnymi ograniczeniami, a mianowicie brakiem czasu. Biorąc pod uwagę czas pracy wychowawcy, spoczywające na nim obowiązki oraz liczbę osadzonych na oddziale, na jednego skazanego „przypada” średnio 2,5 minuty tygodniowo. Tak krótki czas ogranicza nawiązanie jakiegokolwiek kontaktu, a tym bardziej nie służy rozwiązaniu nawet najmniej skomplikowanego problemu. Wygospodarowanie czasu na rozmowę ze skazanym, zwłaszcza seniorem, który tego czasu potrzebuje znacznie więcej, wiąże się z ograniczeniem czy odłożeniem wykonywania innych zadań. Istotnym elementem mającym znaczenie w pracy z osadzonymi w wieku starszym jest właściwe przygotowanie wychowawców. W toku przeprowadzonych badań Sławomir Grzesiak ustalił, że większość z badanych nie dostrzega potrzeby specjalnego przygotowania umożliwiającego podejście do seniorów w sposób indywidualny i adekwatny do ich sytuacji. Część z respondentów wskazuje jednak na potrzebę posiadania dodatkowych umiejętności, które pomogłyby im w pracy

ze starszymi więźniami. Badani ci zadeklarowali chęć uczestnictwa w warsztatach czy szkoleniach na temat procesów starzenia się i starości, typowych starczych dolegliwości, doboru odpowiednich i skutecznych środków oraz metod oddziaływania na skazanych w wieku senioralnym⁴⁷.

Zakończenie

Starość i związane z nią problemy oraz potrzeby skazanych seniorów przebywających w zakładach karnych nadal postrzegane są jako obszary mało atrakcyjne badawczo, biorąc jednak pod uwagę zróżnicowanie tej grupy osadzonych, ich postawy wobec starości oraz wielość doświadczanych w związku z nią problemów, zasadne wydaje się podjęcie głębszego namysłu nad sytuacją więźniów w wieku starszym. Niezbędne wydaje się ponadto rozwinięcie swoistej subdyscypliny w ramach pedagogiki resocjalizacyjnej, mianowicie gerontologii resocjalizacyjnej, która stanowiłaby adekwatną w stosunku do oczekiwań seniorów odpowiedź, zajmując się ponadto przygotowaniem personelu penitencjarnego do projektowania i prowadzenia oddziaływań względem tej grupy skazanych. Wartościowe w pracy nad polskim modelem pracy z osadzonymi w wieku senioralnym wydaje się być wykorzystanie wybranych dobrych rozwiązań zagranicznych (np. w Niemczech tworzy się specjalne oddziały dla skazanych wymagających leczenia geriatrycznego, w których mogą dłużej wypocząć, otrzymać lepszą pomoc lekarską czy skorzystać ze stosownych udogodnień ułatwiających np. poruszanie się)⁴⁸. Takie rozwiązanie wydaje się korzystne z punktu widzenia nie tylko samych seniorów, ale i jednostek penitencjarnych, w których oni przebywają. Stworzenie w polskim systemie kilku oddziałów przeznaczonych wyłącznie dla skazanych seniorów z jednej strony pozwoliłoby podnieść jakość ich życia w zakładzie karnym, a z drugiej rozwiązałoby problem pracowników Służby Więziennej dotyczący tego, co właściwie z nimi czy dla nich robić. Jak wskazano powyżej, seniorzy są obecnie

⁴⁷ S. Grzesiak, *Praca penitencjarna z więźniami seniorami*, dz. cyt., s. 345–380.

⁴⁸ *Niemcy: duża liczba więźniów powyżej 60. roku życia*, <<http://wiadomosci.onet.pl/swiat/niemcy-duza-liczba-wiezniow-powyzej-60-roku-zycia/08r59>> [dostęp: 15.12.2017].

rozlokowywani w jednostkach penitencjarnych w niewielkich, kilkunastu osobowych grupach, co powoduje, że z jednej strony są pomijani przy projektowaniu „oferty” zajęć i programów dla osadzonych, z drugiej natomiast większość czasu, jaki można by wykorzystać do pracy z nimi, poświęca się na zapewnienie im bezpieczeństwa i spokoju. Utworzenie specjalnych oddziałów dla skazanych w wieku starszym pozwoliłoby rozwiązać ten problem, dając jednocześnie podstawy do opracowywania programów dostosowanych specjalnie do potrzeb seniorów. Programy takie winny dotyczyć przede wszystkim kwestii związanych z utrzymywaniem aktywności czy sprawności, zarówno fizycznej (np. odpowiedniego doboru ćwiczeń, zajęć sportowych), jak i psychicznej (np. ćwiczenia usprawniające pracę mózgu, pamięć), higieny osobistej, konstruktywnych sposobów spędzania czasu wolnego czy wreszcie korzystania z nowoczesnych technologii, bez których trudno dziś wyobrazić sobie funkcjonowanie. Umieszczanie seniorów w specjalnych oddziałach pozwoliłoby ponadto przeciwdziałać ich poczuciu izolacji i osamotnienia – w towarzystwie osób w podobnym wieku czuliby się akceptowani, jednakowo ważni, a ponadto mieliby więcej tematów do wspólnych rozmów czy dyskusji. Warunkiem powodzenia pracy podejmowanej w takich oddziałach jest oczywiście dobór odpowiedniej kardy – przygotowanej do pracy z osobami w podeszłym wieku, znającej problemy tegoż wieku oraz metody adekwatne do aktywizacji i wsparcia seniorów.

Kwestia, na którą należy zwrócić większą uwagę to sprawa ukończenia kary i powrotu do społeczeństwa. Zdaniem autorki zasadne wydaje się nie tylko postawienie pytania: „Jak pracować z seniorami odbywającymi kary pozbawienia wolności”, ale również: „Jak pomóc seniorom powrócić do społeczeństwa po odbyciu wymierzonej kary?”. Element ten wydaje się równie ważny, bowiem tylko wsparcie społeczne jest w stanie umożliwić im godne i zgodne z prawem funkcjonowanie w ostatnim okresie ich życia. Tymczasem, co podnoszono już uprzednio, seniorzy mają wielokrotnie problemy z przygotowaniem odpowiednich dokumentów bądź nie wiedzą zupełnie gdzie mogliby szukać właściwej dla ich sytuacji pomocy. Konieczne wydaje się więc nie tylko samo wyposażenie ich w taką wiedzę, ale również zorganizowanie wsparcia już po powrocie do świata wolnościowego, świata w którym przyjdzie im się odnaleźć i żyć w warunkach zupełnie odmiennych, od tych które pamięta większość z nich.

Bibliografia

- Baidawi S., Turner S., Trotter C., Browning C., Collier P., O'Connor D., Sheehan R., *Older Prisoners – A Challenge for Australian Corrections*, „Trends & Issues in Crime and Criminal Justice” 2011, nr 426, s. 1–8.
- Bank Światowy, *Life expectancy at birth, total (years)*, 2013, <<http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN>>.
- Błądowski P., *Starzenie się jako problem społeczny. Perspektywy demograficznego starzenia się ludności Polski do roku 2035*, w: *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce*, red. A. Mossakowska, A. Węcek, P. Błądowski, Termedia Wydawnictwa Medyczne, Poznań 2012, s. 11–23.
- „Buried alive”: *the old men stuck in Britain’s prisons*, <<https://www.theguardian.com/news/2017/jun/20/buried-alive-the-old-men-stuck-in-britains-prisons>>.
- Centralny Ośrodek Służby Więziennej, *Szkolenie zawodowe*, <<https://www.cossw.pl/szkolenie-zawodowe,41,1.html>>.
- Cornish N., Edgar K., Hewson A., Ware S., *Social care or systematic neglect? Older people on release from prison*, Prison Reform Trust, London 2016.
- Czerniawska O., *Starość wczoraj, dziś i jutro*, w: *Ludzie starsi w trzecim tysiącleciu. Szanse, nadzieje, potrzeby*, red. W. Wnuk, Wydawnictwo Atla 2, Wrocław 2002, s. 10–13.
- Główny Urząd Statystyczny, *Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencje starzenia się ludności Polski w świetle prognozy na lata 2014–2050*, Warszawa 2014, <<http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/sytuacja-demograficzna-osob-starszych-i-konsekwencje-starzenia-sie-ludnosc-polski-w-swietle-prognozy-na-lata-2014-2050,18,1.html>>.
- Grzesiak S., *Człowiek stary w placówce penitencjarnej*, w: *Resocjalizacja. Zagadnienia prawne, społeczne, metodyczne*, red. A. Jaworska, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2009, s. 247–257.
- Grzesiak S., *Praca penitencjarna z więźniami seniorami*, Oficyna Wydawnicza „Atut”, Wrocław 2013.
- Grzesiak S., *Seniorzy w jednostkach penitencjarnych w sytuacji naznaczenia społecznego*, w: *Spoleczne i resocjalizacyjne asumpty ludzkiego bycia*, red. S. Przybyliński, D. Wąjsprych, Olsztyńska Szkoła Wyższa im. Józefa Rusieckiego, Olsztyn 2009, s. 361–378.
- Gutowska A., *(Nie)pełnosprawna starość – przyczyny, uwarunkowania, wsparcie*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej” 2015, nr 8, s. 9–33.
- House of Commons Justice Committee, *Older prisoners. Fifth Report of Session 2013–14*, <<https://www.parliament.uk/documents/commons-committees/justice/older-prisoners.pdf>>.
- Izdebski P., Polak A., *Bilans życia i poczucie koherencji osób starszych w zależności od ich aktualnej sytuacji życiowej*, „Gerontologia Polska” 2005, t. 13, nr 3, s. 188–194.

- Jan Paweł II, *List do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, <https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_starszych_01101999.html>.
- Jaworska A., *Resocjalizacja osadzonych w wieku senioralnym*, w: *Psychologia penitencjarna*, red. M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2016, s. 232–240.
- Kulik T.B., Janiszewska M., Piróg E., Pacian A., Stefanowicz A., Żołnierczuk-Kieliszek D., Pacian J., *Sytuacja zdrowotna osób starszych w Polsce i innych krajach europejskich*, „Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu” 2011, t. 17, nr 2, s. 90–95.
- Machel H., *Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej – casus polski. Studium penitencjarno-pedagogiczne*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2006.
- Mihilewicz S., Mihilewicz E., *Przejawy starości. Zjawisko aktywności, samotności i osamotnienia*, w: *Schola gerontologia*, red. P. Mühlpachr, Masarykova univerzita, Brno 2005, s. 223–225.
- More Prisoners Die of Old Age Behind Bars*, <<https://californiahealthline.org/news/more-prisoners-die-of-old-age-behind-bars/>>.
- Nawój-Śleszyński A., *Problemy indywidualizacji wykonywania kary pozbawienia wolności wobec więźniów w wieku senioralnym*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2014, nr 83, s. 97–119.
- Niemcy: duża liczba więźniów powyżej 60. roku życia*, <<http://wiadomosci.onet.pl/swiat/niemcy-duza-liczba-wiezniow-powyzej-60-roku-zycia/08r59>>.
- Omolade S., *The needs and characteristics of older prisoners: Results from the Surveying Prisoner Crime Reduction (SPCR) survey*, <https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/368177/needs-older-prisoners-spcr-survey.pdf>.
- Pakuła M., *Edukacja jako czynnik poprawy jakości życia osób starszych*, „Edukacja Dorosłych” 1996, nr 3, s. 223–226.
- Piotrowski J., *Miejsce człowieka starego w rodzinie i społeczeństwie*, PWN, Warszawa 1973.
- Prisons taking role of care homes and hospices as older population soars*, <<https://www.theguardian.com/society/2017/jun/20/prisons-taking-role-of-care-homes-and-hospices-as-older-population-soars>>.
- Sinkiewicz W., *Serce w wieku podeszłym. Odrębności czynnościowe*, <<http://kardiologia.biziel.pl/e14.pdf>>.
- Służba Więzienna, *Statystyki – Luty 2017 r.*, <<http://www.sw.gov.pl/assets/63/29/05/3846f59d6806badbc2c3ba20f4c90d62fe7bf73b.pdf>>.
- Szarota Z., *Spoleczno-demograficzne aspekty starzenia się społeczeństwa*, w: *Starość. Między diagnozą a działaniem*, red. R.J. Kijak, Z. Szarota, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2013.
- Tarnów: mają specjalny program dla więźniów w podeszłym wieku*, <http://www.ryneksejora.pl/polityka_senioralna/104/tarnow_maja_specjalny_program_dla_wiezniow_w_podeszlym_wieku,6085.html>.

- Tłokiński W., *Słowo wstępne*, w: *Wypełnianie starości – trening ku życiu*, red. M. Krawczyński, A.E.L. Publishing House, Gdańsk 1997, s. 7–10.
- Tokaj A., *U progu starości (studium socjopedagogiczne)*, „Eruditus”, Poznań 2000.
- Why Older Offenders?*, <<http://www.recoop.org.uk/pages/resources/>>.
- World Population Policies 2009*, <http://www.un.org/esa/population/publications/wpp2009/Publication_complete.pdf>.
- Zych A.A., *Człowiek wobec starości. Szkice z gerontologii społecznej*, „Interart”, Warszawa 1995.
- Zych A.A., *Leksykon gerontologii*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2007.
- Zych A.A., *Słownik gerontologii społecznej*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2001.

ADRES DO KORESPONDENCJI:

mgr Renata Deka
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Wydział Nauk Pedagogicznych
e-mail: rdeka@doktorant.umk.pl